

Araşdırma

BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN OXUCU TİPOLOGİYASI

Bədii ədəbiyyatın oxucu tipologiyası problemi son zamanlar müxtəlif elm sahələri mütəxəssislərinin tədqiqatında xüsusi yer tutur. Bu problemi istər nəzəri, istərsə də tətbiqi səviyyədə sistemli şəkildə işləmədən bir çox məsələləri həll etmək mümkün deyil.

Hər bir şəxsiyyət daim inkişafda, dəyişmədə, ətraf mühitdə baş verən hadisələrin təsirini həmişə öz üzərində hiss etməkdədir. Buna görə də hər bir oxucu pedaqogika, psixologiya, sosiologiya, jurnalistika, ədəbiyyatşünaslıq, informatika, kitabxanaşünaslıq və başqa elm sahələrinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Terminologiya lüğətində oxucuların tipologiyası ümumi əlamətlərinə görə oxucuların elmi təsnifləşdirilməsi kimi xarakterizə olunur və onun oxucuların bir-birindən fərqləndirilməsi vasitələrindən olduğu bildirilir. Göstərilir ki, oxucu tipologiyası əsasən iki istiqamətdə inkişaf edir:

1) oxucu maraqlarının quruluşunu, mütaliənin məzmununu, oxucu fəallığının səviyyəsini, oxucunun məlumatlı, bilikli olmasını nəzərə almaqla;

2) ədəbiyyatın müxtəlif növlərini və janrlarını qavrama xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla.

Oxucu tipologiyasının son məqsədi müəyyən qrupların tipyaratma əlamətlərinin seçilməsi və əsaslandırılmasıdır. Nəzəri tədqiqatların nəticələri göstərir ki, oxucuların bir və ya bir neçə əlamətə görə qruplara bölünməsi, məsələn, yaş xüsusiyyətlərinə, təhsil səviyyəsinə, cinsinə, yetkinliyinə görə bir-birindən fərqləndirilməsi oxucu tiplərinin xarakteri haqqında tam təsvir yaratmır. Ona görə də bu sahədə tədqiqatlar davam etdirilməlidir.

Hazırda bir sıra tipoloji yanaşma mövcuddur ki, onlar da bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər:

-oxucuların sosial-demoqrafik əlamətlərə görə bölünməsi;

-ədəbiyyatın ayrı-ayrı növlərinə görə oxucuların tipologiyası;

-mütaliənin real mənzərəsinə görə oxucuların tipologiyası;

-çap əsərlərinin tipologiyasına uyğun olaraq oxucuların tipologiyası.

Başqa elm sahələrinə nisbətən bədii ədəbiyyatın oxucularının tipologiyası müasir kitabxanaşünaslıqda daha geniş işlənmişdir. Bədii ədəbiyyatın oxucularının fərqləndirilməsinin əsasında sosial-demoqrafik xüsusiyyətlər, bədii mətnin qavranılması dərəcəsi, mütaliə mədəniyyəti səviyyəsi və s. kimi müxtəlif meyarlar dayanır.

Tədqiqatçı İ.Riskina bədii ədəbiyyat oxucularının tipologiyasını işləyərkən oxucu mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini göstərmək üçün iki göstəricini əsas götürmüşdür:

a) oxucu bədii əsərdə nəyi axtarır, nəyi əsas məziyyət hesab edir, əsərə məhz nəyin əsasında özünün qiymətini verir?

b) oxucu başa çatdırdığı əsəri təhlil edirmi və əgər təhlil edirsə, onda o, əsərin məhz hansı cəhətlərini təhlil edir?

Mütaliə mədəniyyətinin səviyyəsinə uyğun olaraq oxucular 3 qrupa ayrılır:

1-ci qrup daha çox əsərin süjeti və fabulası, yəni başlanğıcdan nəticəyə qədər ardıcıl inkişaf edən hadisələrin qısa məzmunu ilə maraqlanan oxucular. Onlar kitabda güclü hiss-həyəcanların və duyğuların təsvirini axtarır, onları həyəcanlandıran kitablara üstünlük verirlər. Bu cür oxucuların əyləncə məqsədi ilə mütaliə etdikləri aydın görünür. Onlar mütaliədə tələbkər deyillər, əsəri təhlil etmək, müstəqil qiymətləndirmək və müzakirə etmək qabiliyyətindən məhrum olurlar;

2-ci qrup estetik qavrayışın idraki istiqamətini başa düşən oxucular. Onlar oxuduqları əsəri ətraflı götür-qoy edir və təhlil etmək qabiliyyətinə malik olurlar;

3-cü qrup yüksək estetik mədəniyyətə yiyələnmiş oxucular. Onlar əsərin bədii dəyərini başa düşür, oxuduqlarını təhlil etməyi bacarırlar.

Deməli, bədii ədəbiyyat oxucularının ilkin tipologiyası bir tərəfdən, kitabxana nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün oxucuların elmi fərqləndirilməsinin mühüm əhəmiyyətini, digər tərəfdən isə özünün sistemli həllini tapmamış nəzəri problemlərin mürəkkəbliyini göstərir. Təklif olunan tipologiya isə birtərəflidir, ziddiyyətlidir, oxucuların estetik mədəniyyətinin mühüm əlamətlərini kifayət qədər nəzərə almır.

Mütəxəssislərdən **S.Trubnikov** bədii ədəbiyyat oxucularının əsas tiplərini təhlil edərkən ədəbi-bədii zövqün inkişafı meyarına əsaslanır və oxucuları 5 tipə ayırır:

1-ci tip qeyri-müəyyən zövqə malik oxucular. Bu tip üçün kitab seçimində təsadüfilik və qarmaqarışlıq xasdır. Onların ədəbi-bədii maraqları qeyri-müəyyəndir. Bu cür oxucuların ən geniş yayılmış sorğusu belədir: "Oxumağa maraqlı bir şey verin. Onlar möhkəmlənmiş, sabit ədəbi marağa, əsər seçmək bacarığına malik olmayan, istənilən kitabı oxumağa hazır olan tələbatçılardır.

2-ci tip birtərəfli marağ üzrə istiqamətlənmiş və bədii zövqlərinin digər tərəfləri inkişaf etməmiş oxucular. Bu oxucular ədəbi-bədii əsər seçərkən birtərəfliliyə meyl göstərir, məsələn, yalnız məhəbbət haqqında, yalnız müharibə haqqında, yalnız kəşfiyyat haqqında və s. yazılmış kitabları oxumağa çalışırlar. Onlar əsərin ideya-bədii keyfiyyətinə diqqət yetirmir, təkcə mövzu ilə maraqlanırlar.

3-cü tip birtərəfli marağ üzrə istiqamətlənmiş və bədii zövqlərinin digər tərəfləri daha artıq inkişaf etmiş oxucular. Bu tip oxucular da mütləliə üçün əsər seçərkən birtərəfliliyə yuvarılan, bir mövzu üzrə, bir janr üzrə və s. kitab oxumağa cəhd göstərir, lakin əsəri düzgün qiymətləndirmək qabiliyyətlərini nümayiş etdirir, kitab seçimində buraxdıqları səhvləri düzəltməyə çalışırlar. Əgər ilk iki tip oxucular üçün bədii ədəbiyyata passiv tələbatçı münasibəti xarakterikdirsə, üçüncü qrup oxucuların kitabına fəal münasibəti müşahidə olunur. Onlar oxuduqları əsərin məzmununu kiməsə danışmağa həvəs göstərir, ədəbi disputlarda çıxış etməyə can atırlar.

4-cü tip müxtəlif cür maraqlara malik olan və zövqlərinin digər tərəfləri nisbətən inkişaf etməmiş oxucular. Bu tip üçün ədəbi-bədii əsərlərin seçilməsində fəallıq xasdır. Birinci qrupdan fərqli olaraq bu qrup ayrı-ayrı müəlliflərlə, mövzularla, janrlarla və s. maraqlanırlar. Lakin əsər seçərkən müəyyən bir qaydaya əsaslanmırlar.

5-ci tip ədəbi-bədii zövqləri ahəngdar inkişaf etməmiş oxucular. Bu oxucular çap əsərlərini seçmək üçün fəallıq göstərmələri, ədəbiyyata maraqlarının genişliyi və hərtərəfliliyi ilə fərqlənirlər. Onların mütləliəsi üçün bütövlükdə qarmaqarışlıq, maraqların məqsədsizliyi xarakterikdir, lakin bununla birlikdə onların maraqlarında vacib olan vahidlik, yekdillik, uzlaşmanın çatışmaması müşahidə olunur.

6-cı tip ədəbi-bədii zövqlərinin bütün əhəmiyyətli tərəfləri nisbətən ahəngdar inkişaf etmiş oxucular. Bu tip oxucular ədəbi-bədii əsərlərin seçilməsində genişliyə, hərtərəfliliyə və məqsədyönlüliyə daha çox diqqət yetirirlər. Bununla belə, onlara tamamilə təkmilləşmiş oxucular kimi baxmaq olmaz. Belə oxucuların mütləliə mədəniyyətinin hərtərəfli kamilləşməsi üçün kitabxanaçılar pedaqoji təsiretmə yolu ilə onların hər birinə öz mütləliəsinin idraki tələbatına uyğun gəlmədiyini başa salmağa çalışmalıdırlar.

Mütləliə prosesində şüurlu və fəal münasibətə görə isə **3 oxucu qrupu** müəyyənləşdirilmişdir:

1-ci tip kitabına passiv münasibəti ilə seçilir. Bu cür oxucunun təkəkkürü kifayət qədər inkişaf etməmiş olur. O, öz "mən"ini oxuduğu kitabın məzmunundan ayıra bilmir. Mütləliə etdiklərini heç bir tənqidi münasibət bildirmədən mənimsəyir. Müəllifin iradəsinə tabe olaraq heç bir iradəni söyləmir, hətta əsəri oxuyub qurtarandan sonra qiymətləndirmir. Bu halda "kitab oxucu" münasibətində oxucu passiv rol oynayır.

2-ci tip oxucu mütləliə prosesində kitabına fəal münasibəti daha çox inkişaf etmiş mücərrəd təkəkkürü ilə fərqlənir. Passiv oxucunun seyrçi qavrayışının əksinə olaraq, mütləliə prosesi ikinci tip oxucuda şüurlu xarakter daşıyır. Oxucunun kitabına fəal münasibəti iki cür ifadə oluna bilər: a) oxucu müntəzəm olaraq özünü dərk edir, öz "mən"ini başa düşür, müəlliflə mübahisəyə girişir, oxuduqlarını qarşılaşdırır, müqayisə və təhlil edir; b) oxucu həyatda mütləliə etdiyi kitablardan aldığı bilikdən istifadə edir. Bu tip oxucu kitabın mahiyyətini (yalnız faktları və hadisələri deyil) dərk etməyi və öz şüurunda canlandırmağı öyrənir, lakin hələ öz təkəkkürünün fəal, dəyişdirici rolunu başa düşmür, kitabın məzmununu dəqiqləşdirmək, inkişaf etdirmək, dərinləşdirmək, yeni ideyalar yaratmaq səviyyəsinə qalxa bilmir və s.

3-cü tip oxucu isə təkcə kitabın məzmununu dərk etmir, eyni zamanda onu fəal şəkildə inkişaf etdirir, təcürbi məqsədlə yenidən yaradır. O öz fəaliyyətini anlamağa və ümumiləşdirməyə qədər yüksəlir. Mütləliə artıq bu mərhələdə yaradıcı, tədqiqatçı xarakteri daşıyır.

Oxucuların tipologiyası məsələsini araşdıran tədqiqatçı **L.Belyayeva** bədii əsərin mətninə bir tam kimi, bir model kimi diqqət yetirir, tipyarağan əlamətləri vahid sistemdə təhlil edir, buraya mütləliənin əsas mərhələlərini daxil edir:

1) **Mərhələqabağı**. Bu zaman mütləliə üçün əsər seçimində şəxsiyyət müəyyən istiqamətdə öyrənilir, yeni oxucu maraqları və tələbatları, mütləliənin məqsədi və məzmunu, əsas meylləri müəyyənləşdirilir;

2) **Mütləliə və qavrayış mərhələsi**. - Birinci mərhələ ilə əlaqə qeyd edilir, mətnin bədii-hissi, mnemonik (hafizənin möhkəmləndirilməsi) cəhətdən psixoloji qavrayışının əhəmiyyəti bildirilir. Eyni zamanda hiss-həyəcanların dərəcəsi diqqətə çatdırılır;

3) **Mövqe mərhələsi**. Əsərin qiymətləndirilməsi, qavrayış prosesi ilə məqsədin qiymətləndirilməsinin əlaqəsi.

Müəllif oxucu tipologiyasının aparıcı əlamətləri əsasında ədəbi-bədii əsərlərin qavrayış psixologiyasını irəli sürür. Hər bir oxucu tipi ayrılmış oxucu qruplarının mütləliəsinin məqsədləri, məzmunu ilə seçilir.

Beləliklə, **5 oxucu** tipi fərqləndirilir:

1-ci oxucu tipi əlverişli estetik qavrayışı ilə xarakterizə olunur;

2-ci oxucu tipi ayrı-ayrı faktlar yığınını qəbul edir;

3-cü oxucu tipi düşüncəli, mühakiməli, idraki qavrayışı ilə seçilir;

4-cü oxucu tipi subyektiv mülahizələrə əsaslanan hissi qavrayışla fərqlənir;

5-ci oxucu tipi əsərin bütün ünsürlərinin səthi qavrayışı ilə xarakterizə edilir.

Akademik A.Mirzəcanzadənin "İxtisasa giriş" kitabında oxucu təsnifatının müxtəlif modelləri verilmişdir. Onlardan ikisini nəzərdən keçirək.

R. Başbergerin modelinə görə uşaq və gənc oxucuları dörd tipə bölmək olar:

1. **Romantik tip.** Nağılları, macərə ədəbiyyatını daha çox sevən, realist və intellektual-əxlaqi ədəbiyyatı bəyənməyən uşaqlar arasında tez-tez rast gəlmək olur. Bu tip oxucular yeniyetmə yaşlarında fantastik ədəbiyyatı böyük həvəslə oxuyurlar.

2. **Realist tip.** İnsanlar arasında qarşılıqlı münasibət və onları əhatə edən xarici aləm haqqında yazılan kitabları oxuyur, nağıllara maraq göstərmir. Bu xüsusiyyətlər yeniyetmə yaşlarında özünü büruzə verir.

3. **İntellektual tip.** Bədii ədəbiyyatda əməli nəticə çıxarmağa çalışır, biliyini artırmağa cəhd göstərməsilə əlaqədar olaraq maraqlı məlumatlarla zəngin kitablar oxumağı daha çox sevir. Bu cür tipə yeniyetmələr və gənclər arasında daha çox rast gəlmək olur.

4. **Estetik tip.** Nadir hallarda rast gəlmək olur. "Cingiltili sözlərdən qafiyələnmiş ahəngli və vəznli misralardan sözün əsl mənasında zövq alır. Oxucuların bu tipi şerə dərin maraq göstərir, xoşladıkları kitabları təkrar-təkrar oxuyurlar.

Yaşlı oxucular üçün isə **Volhast modeli** təklif olunmuşdur.

1. **Çox oxuyan**, ancaq oxuduqlarına tənqidi yanaşmayan tip.

2. **Az oxuyan tip:** a) kitabları həyati məqsədlər üçün oxuyan dinamik-praqmatik adamlar; b) introvertiv-macərəpərəst tip. Bunlar, bir qayda olaraq, çox əhəmiyyətli ədəbi-bədii əsərləri sevən və çox inkişaf etmiş təsəvvürə malik oxuculardır.

3. Öz həyati tələbatını dərinəndən dərk edən və onu təmin etmək üçün yollar axtaran fəal, məqsədyönlü və **müntəzəm olaraq mütaliə edən oxucu.**

4. "Asılı", "hər sözə qulaq asan" və hansı kitabı oxumaq üçün məsləhətə ehtiyacı olan, üçüncü tipdən fərqli olaraq ədəbi-pedaqoji təsirə məruz qalan fəal oxucu.

5. **"Sabit" tip;** müəyyən növ məzmunə malik kitablar oxumağa həvəs göstərən oxucu.

6. **"Birbaşa hər şeyi oxuyan" tip;** ağına-bozuna baxmadan, ucdantutma, qayda-qanunsuz, əlinə nə keçdi bir-birinin ardınca oxuyan və oxuduğuna qayıtmayan oxucu.

Tipologiyaların təhlili göstərir ki, oxucu auditoriyası çox mürəkkəb anlayışdır. Ona görə də onu xarakterizə edərkən həm oxucunun fərdi keyfiyyətləri, həm də ədəbiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Təbiidir ki, hər bir yazıçı yeni əsər yazarkən ilk növbədə oxucunu düşünür; onun xəyalında müəyyən bir şəxs canlanır; oxucu bir növ personaja çevrilir. Birinci halda o, sosioloji, ikinci halda psixoloji, üçüncü halda isə estetik kateqoriya kimi təsəvvür olunur. Doğrudan da yazıçının təsəvvüründə mütaliə edən şəxs oxucudur.

Yazıçının oxucu ilə bilavasitə münasibətdə olması, oxucunun arzu və istəklərini duyub nəzərə alması yaradıcılıq keyfiyyəti, sənətkarlıq istedadı və

həyata ədəbi münasibətidir. O, yaradıcılıq prosesində oxucunun arzu və istəyini izləyir, həm əsərdəki hadisələrin inkişafına oxucu gözü ilə baxır, həm də özünü təsvir etdiyi əhvalatların iştirakçısı kimi aparır.

Bədii əsərin dərk edilməsi hiss və həyəcanla bağlıdır. Kor adam təbiətin əlvanlığını, rəngarəngliyini, gözəlliyini, kor adam musiqinin zərifliyini, incəliyini, tərəvətini qavraya bilmədiyi kimi, duyğusuz adam da ən gözəl sənət əsərini belə oxuyub qavraya bilmir.

Hər bir əsərin ən birinci uğuru oxucular tərəfindən qavranılması ilə bağlıdır. Yazıçı və oxucu bir-biri ilə sıx əlaqədə olan anlayışlardır və onları bir-birindən ayrı düşünmək doğru olmaz.

Bədii əsər yalnız tamamlandıqdan sonra oxucunun malına çavrilir, bundan sonra müəllifin özü də adi oxucu, kənar seyrçi mövqeyindən çıxış edə bilər. Adətən oxucu bədii əsəri həyat gerçəkliyi, real həqiqət kimi qavrayır, özü üçün obrazlar yaradır və əməli fəaliyyətində onlardan istifadə edir. Müəllifin açıq-aydın söyləmədiyi fikri mətnin daxilindən çıxarmaq, başqa sözlə, sözdən söz yaratmaq vəzifəsi oxucunun öz öhdəsinə düşür. Oxucunun mütaliə mədəniyyəti nə qədər yüksək olsa, mütaliə etdiyi bədii əsəri o qədər dərinəndən dərk edə bilər.

Biz də uzun illər ərzində apardığımız müşahidələr nəticəsində bədii ədəbiyyatın oxucu tipologiyasının yeni modelini yaratmağa cəhd göstərmişik. Təklif etdiyimiz tipologiya belədir: 1) **Təsadüfi oxucu;** 2) **Məcburi oxucu;** 3) **Könüllü oxucu;** 4) **Yaradıcı oxucu.**

Əlbəttə, şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətini mütaliə mədəniyyətindən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Mütaliə vərdişi və mətnin mənasını qavramaq bacarığı kimi izah olunan mütaliə mədəniyyətinin formalaşmasında digər amillərlə yanaşı "yazıçı - kitab- oxucu" kommunikasiyası da mühüm rol oynayır.

*Knyaz ASLAN,
pedaqoji edmlər namizədi, dosent*

Ədəbiyyat

1. Беляева Л.И. К вопросу о типологии читателей. Проблемы социологии и психологии чтения. - М. 1975, С. 143-161.

2. Библиотечное обслуживание: Теория и история. - М., 1996. - 200 с.

3. Хələfov Ə. Bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın bibliografiyası. B., 1986. - 80 s.

4. Mirzəcanzadə A. İxtisasa giriş. B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1990. - 368 s.

5. Трубников С.А. Проблемы типологии читателей художественной литературы. Исследования и материалы. М., 1978, вып. 36. - С. 18-36.

6. Трубников С.А. Типология читателей художественной литературы. М., 1978. - С. 36-38.